

КОНЦЕПЦІЯ ЗРІЛОГО РОЗУМУ У ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА

Оксана Панафідіна

Анотація. У статті представлена реконструкція концепції розуму, зробленої І. Кантом у межах критичного проєкту. Автор обґрунтовує положення, що Кант як представник епохи Просвітництва розкриває різні аспекти свого бачення зрілого розуму кінцевої істоти — розуму «повнолітньої» людини. Стверджується, що для Канта поняття розуму є головним поняттям усієї його критичної філософії і що у різних працях різних років він розкриває окремі аспекти такого системного явища, як зрілий розум. Використовуючи політичні та юридичні метафори, Кант за аналогією з правовою систематичністю представляє розум як упорядковану систему, із чітким розмежуванням легітимного і нелегітимного використання окремих вищих пізнавальних здатностей суб'єкта, як-то: розсудку, сили судження та розуму, — в межах їхньої компетенції. Автор виокремлює три суттєві ознаки зрілого розуму у кантівській експлікації: (1) вільний; (2) інтерсуб'єктивний; (3) автономний. Кожен із цих аспектів зазнав певної еволюції, що відображує еволюцію кантівської філософії загалом: від суто просвітницької настанови на емансипацію розуму (звільнення від забобонів) до ідеї автономного само-законного розуму, який виступає суддею та арбітром, в межах цілісної «критичної справи». Автором підкреслюється, що для Канта слідування максимі вільного від забобонів способу думання означає перебування розуму в активному стані, без чого він не може бути законодавцем ні у сфері пізнання, ні у практичній сфері. У зв'язку з цим «революційна переміна у способі мислення» (коперніканський переворот) у теоретичній і практичній філософії Канта розглядається як наслідок його просвітницької експлікації розуму. Окрема увага у статті приділяється кантівському розумінню публічного використання розуму та ідеї широкого способу мислення, його критиці позиції логічного егоїзму та розробці концепції логічного плюралізму на основі ідеї загальнолюдського розуму.

Ключові слова: Кант, зрілий розум, критична філософія, Просвітництво, автономія.

THE IDEA OF MATURE MIND IN KANT'S PHILOSOPHY

Abstract. The article represented the reconstruction of the idea of mind, which formulated by Kant in his critical philosophy. The author rationalizes the position, that Kant as Enlightenment's thinker reveals various aspects of his vision of the mature mind of the finite being – the mind of «adult» man. It is maintained that for Kant the concept of mind is the main concept of his critical philosophy at all and that in various works at different times he reveals certain philosophical aspects of the system phenomenon as a mature mind. Using political and legal metaphors, Kant, by analogy with legal systematicity, presents the mind as an ordered system, with a clear separation of the lawful and unlawful usage of the subject's individual higher cognitive powers (such as understanding, judgment, reason) within their competence. The author demarcates three essential features of a mature mind in Kant's explication: (1) free; (2) intersubjective; (3) autonomous. Each of these aspects has undergone a certain evolution, that represents the evolution of Kant's philosophy in general: from a purely enlightening affirmation to the emancipation of reason (liberation from superstitions) to the idea of autonomous self-legitimate mind acting as a judge and arbiter within a holistic «critical enterprise». The author emphasizes that for Kant, the following maxim of free from superstitions mode of thought means that the mind is in an active state, without that state the mind cannot be a legislator either in the field of knowledge or practice. In this regard, a «revolutionary change in the way of thinking» (the Copernican revolution) in Kant's theoretical and practical philosophy is considered as a consequence of his Enlightenment explication of mind. The article focuses also on Kant's explication of the public use of mind and the idea of a broadened way of thinking, his critique of the position of logical selfishness and his conceptualization of logical pluralism based on the idea of the universal mind.

Keywords: Kant, mature mind, critical philosophy, Enlightenment, autonomy.

1. Вступ

Карл Поппер у пам'ятній промові з нагоди 150-річчя з дня смерті Іммануїла Канта називає його «філософом Просвітництва» та констатує, що таке бачення суперечить загальноприйнятій позиції, згідно з якою Канта вважають засновником школи, яка заперечувала цей філософський рух, що мав всесвітньо-історичне значення, — школи романтиків «німецького ідеалізму» Фіхте, Шеллінга та Гегеля [26, S. 12-13]. Окрім попперівських аргументів на користь зарахування Канта до когорти філософів-просвітників і тим самим відмежування його від подальших німецьких ідеалістів, як-то: ідеї прав людини, рівності перед законом, космополітизму (*Weltbürgertums*), вічного миру на землі, самозвільнення за допомогою знання, — можна спробувати обґрунтувати цю тезу ще й в інший спосіб — комплексно реконструювавши його концепцію людського розуму. Поглянувши на філософію І. Канта під цим кутом зору, цілком можливо вирішити дилему, сформульовану Е.-О. Оннашем: як узгодити лінію від Канта до класичної німецької філософії та лінію від Канта до аналітичної філософії [3, с. 13], адже

для таких філософів-аналітиків, як: П. Стросон, Дж. Роулз, П. Гайєр, К. Америкс, Г. Еллісон, Г. Патнем, Р. Ханна та ін., — Кант є одним із базових авторів. Крім того, кантівську експлікацію розуму, якщо аналізувати її не тільки в межах першої чи другої Критик, але і «Критики сили судження», а також лекцій із логіки, статей і трактатів різних років, тобто реконструювати її як *цїле*, цілком можна вписати в сучасний дискурс щодо сутності й актуальності таких феноменів, як: зріла особистість, критичне мислення, цінності Просвітництва, раціональне обґрунтування моралі тощо. До сих пір не втратило своєї актуальності кантівське розрізнення епохи Просвітництва (Zeitalter der Aufklärung) як історичної епохи (Aufklärung als Epochenbegriff) та просвітницького віку (aufgeklärten Zeitalter) як світогляду (Aufklärung als Welt-Anschauung)¹ [13, S. 40]. У XXI столітті ми, вочевидь, не живемо в епоху Просвітництва, але чи живемо у просвітницький вік, тобто чи реалізували всі ті настанови, що були проголошені просвітниками, серед яких ключовою для Канта була настанова мислити самостійно?

Отже, **метою** статті є обґрунтування тези, що кантівська концепція розуму є просвітницькою за походженням і багато в чому за своєю суттю, що всі численні аспекти його експлікації розуму або вписуються у просвітницьку парадигму, або прямо слідують із неї (у Норберта Гінске це відображено у формулі «між Просвітництвом та критикою розуму» [8]), що в підсумку можна було б позначити як концепцію зрілого розуму².

2. Кант про розум: єдиний і багатоликий

Читаючи різні кантівські праці, неважко помітити, що «розум» постає у нього як надзвичайно багатоликий: чистий та емпірично підкрі-

¹ Посилання на усі праці І. Канта у цій статті даються за оцифрованим варіантом Die Akademie-Ausgabe der Schriften Immanuel Kants (аббревіатура AA), здійсненим Боннським університетом відповідно до розділів I–III видання Академії (elektronische Bonner Kant-Korpus): I. Праці (Werke); II. Листування (Briefwechsel); III. Рукописний спадок (Handschriftlicher Nachlass). Римською цифрою позначатиметься том, де міститься цитована праця, а арабською — сторінки.

² Термін «зрілий розум» (reifer Vernunft) можна зустріти в «Суперечці факультетів» (1798), де Кант побіжно згадує його у зв'язку з ідеєю республіканського врядування, тобто врядування згідно з принципами, що відповідають духу законів свободи. Такі закони, як стверджує Кант, народ зі зрілим розумом міг би добровільно приписати собі сам [15, S. 91]. Однак, як видається, цей термін цілком можна використовувати на позначення кантівської експлікації розуму загалом, що й буде обґрунтовано в цій статті.

плюваний, спекулятивний, теоретичний і практичний, (загально) людський і вищий (божественний), буденний і просвічений, (теоретично) обмежений і (практично) законодавчий, автономний і гетерономний, допитливий і невгамовний, хибно спрямований, трансцендентальний, догматичний, скептичний, полемічний, критичний і т. ін. Водночас в «Основах метафізики звичайв» (1785) Кант зазначає, що ми зрештою маємо справу з одним і тим самим розумом, який різниться тільки у своєму застосуванні [16, S. 391].

Що стосується *застосування розуму*, то воно, згідно з Кантом, може бути правомірним (законним) і неправомірним, теоретичним, практичним, логічним, трансцендентальним, емпірично обумовленим, спекулятивним, аподиктичним, гіпотетичним, регулятивним, конститутивним, догматичним, критичним, скептичним, публічним, приватним тощо. Подібне розмаїття аспектів розуму та способів його застосування в кантівській інтерпретації засвідчує ту першочергову роль, яку Кант відводив цій здатності людини, уважаючи, що далеко не всі прояви людини зводяться до розуму, однак саме завдяки йому можна все осмислювати і трансформувати. Важливо також акцентувати, що лише деякі аспекти експлікації розуму та способів його застосування можуть, згідно з Кантом, характеризувати розум людини як зрілий. Цією просвітницькою настановою на культивування і вдосконалення здатності пізнання та приймати рішення на основі розуму пронизані численні (чи не усі) кантівські праці.

Просвітницька концепція розуму, від якої відштовхується Кант у своїй філософії, передбачає його експлікацію як обмеженого й контрольованого досвідом, а отже, відмінного за своєю суттю від Божественного розуму, такого, що не визнає жодних вроджених і наперед заданих істин, усе піддає сумніву та перевірці. Призначення кінцевого людського розуму полягає в тому, щоб піддавати критичному аналізу все, із чим має справу людина (релігійне Одкровення, теологічні проблеми, принципи нової науки, засади пізнання, метафізичні проблеми й системи, питання смаку, музики, моралі, економіки, політики, юриспруденції, прав людей і народів тощо), розкладати ціле на найменші структурні елементи, установлювати зв'язки між окремими фактами, вирішувати проблеми тощо [5, с. 594-596]. Як зазначає Е. Кассіер, розум в епоху Просвітництва починає розглядатися не як поняття буття, а як поняття дії, яка реалізується на основі методу аналітичного розчленування та конструктивної побудови. В основі цієї дії лежить властива людині жага пізнання (*libido sciendi*), яка теологічною догматикою була поставлена поза законом і маркована як духовна гордіня,

а просвітниками вона переосмислена як невід’ємна властивість людського розуму, яка не дає нам зупинитись на досягнутому рівні знань й орієнтує на безкінечний процес інтелектуального пошуку [10, S. 17, 20]. Крім того, розум для просвітників має функціонувати як публічний. Саме з цим аспектом пов’язана поява численних лож, салонів, гуртків та інших форм публічних соціальних практик епохи Просвітництва.

Напевне, є достатні підстави стверджувати, що Кант спочатку виходив із суто просвітницького розуміння розуму та завдання його емансипації, а під час реалізації власного критичного проекту сконструював те, що можна назвати як філософія розуму (нім. *die Philosophie des Geistes*, англ. *Philosophy of mind*). У межах цієї концепції зрілий розум означає не тільки *Vernunft* (розум у вузькому значенні в його теоретичному та практичному застосуванні) або *Verstand* (розсудок), але й *Urteilkraft* (сила судження), а також різні комбінації цих вищих пізнавальних здатностей та їх комбінації з іншими здатностями, а саме: чуттєвість, уява тощо, а також спроможність їх законного/легітимного використання, зі знанням чітких меж та розмежуванням конститутивної і регулятивної функцій, які вони виконують у різних контекстах.

Виріши на ґрунті філософії Просвітництва, кантівська критика розуму як цілісний проект, представлений у всіх трьох Критиках, не відкидає і свої вихідні просвітницькі інтенції, як-от: важливість звільнення від усілякого роду забобонів, ідея гідності кожної розумної істоти й урахування дійсних і можливих раціональних аргументів інших людей, висловлених публічно, тощо. Тому, щоб реконструювати кантівську концепцію зрілого розуму, необхідно брати до уваги його роботи різних років, але найбільше — останніх років життя, у яких представлені підсумки напружених і доволі тривалих роздумів Канта³. І навпаки, аналізуючи роботи, більш ранні за часом, наприклад, «Критику чистого розуму» (1781), важливо усвідомлювати, що це тільки одна з перших сходинок до більш загального проекту, а не самодостатня одиниця. У першій Критиці він бере до уваги один аспект розуму в широкому значенні цього слова — розсудок, і визначає для

³ У передмові до першого видання «Критики сили судження» Кант говорить, що в першій Критиці він розглядав розум виключно в його теоретичному застосуванні та ще не мав наміру дослідити його як практичну здатність. Тепер же, завершуючи свою «критичну справу», під критикою чистого розуму він має на увазі дослідження можливості й меж чистого розуму як здатності пізнання на основі апіорних принципів, яка включає три автономні вищі пізнавальні здатності: розсудок, силу судження та розум [19, S. 167].

нього сферу легітимного застосування, а розуму у вузькому значенні залишає тільки регулятивну функцію в царині пізнання. У другій Критиці (1788) Кант досліджує та встановлює законні межі вжитку (практичного) розуму в царині моралі. А в «Критиці сили судження» (1790) завершує свою «критичну справу» (kritisches Geschäft) аналізом рефлексивної сили судження як третьої автономної вищої пізнавальної здатності (на відміну від визначальної сили судження, про яку він говорив у першій Критиці) і визначенням сфери її правомірного застосування. Причому якщо естетична рефлексивна сила судження встановлює конститутивний принцип в галузі мистецтва, то телеологічна — виконує тільки регулятивну функцію у сфері пізнання.

Наприкінці вступу до третьої Критики [19, S.198] Кант викладає своє бачення взаємозв'язку між усіма спроможностями людей (Vermögen des Gemüths) і вищими пізнавальними спроможностями (Obere Erkenntnisvermögen) в систематичному вигляді та представляє це у вигляді такої таблиці:

<i>Спроможності у своїй сукупності</i>	<i>Пізнавальна спроможність (Erkenntnis- vermögen)</i>	<i>Ап'іорні принципи</i>	<i>Застосування їх до</i>
Спроможність пізнання (Erkenntnis- vermögen)	Розсудок (Verstand)	Закономірність (Gesetzmäßigkeit)	Природи (Natur)
Почуття вдоволення й невдоволення (Gefühl der Lust und Unlust)	Сила судження (Urteilkraft)	Доцільність (Zweckmäßigkeit)	Мистецтва (Kunst)
Спроможність бажання (Begehrungs- vermögen)	Розум (Vernunft)	Конечна мета (Endzweck)	Свободи (Freiheit)

Отже, у подальшому викладі спробуємо реконструювати кантівську концепцію зрілого розуму в усіх його аспектах і проявах, яка не просто цікава й оригінальна сама собою, але залишається вкрай актуальною та може бути корисною для сучасних дослідників у різних галузях, зокрема, філософії, психології, педагогіки та ін. Як видається,

зазначена концепція І. Канта включає три головних аспекти того, що можна маркувати як зрілий розум: (1) вільний (від емансипованого до самостійного); (2) інтерсуб'єктивний (від публічного до керованого спільним чуттям); (3) автономний у сенсі самозаконний. Використовуючи метафоричну мову, можна було б позначити ці аспекти як (1) змушнільний, (2) загартований, або вишколений, і зрештою (3) зрілий розум, який включає в себе й попередні щаблі. Такий зрілий розум необхідно в себе постійно формувати, докладаючи неабияких зусиль⁴, однак це буде винагороджено сторицею, адже такої високої якості розум може допомогти у вирішенні завдання будь-якої складності в будь-якій сфері. Розглянемо всі ці прояви розуму в межах кантівської філософії докладніше.

3. Емансипований і самостійний розум

Вільний розум у межах кантівської концепції передбачає два аспекти: негативний (емансипований) і позитивний (автономний). Як зазначає Е. Ю. Соловйов, можна простежити певну еволюцію в кантівському розумінні самостійності мислення: від усього лише суверенного у сенсі незалежного (як це окреслено в есе «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» 1784 року) до автономного в сенсі самозаконного (що можна побачити, зокрема, у праці «Що значить орієнтуватися у мисленні?» 1786 року) [6, с. 229].

Що мається на увазі під *емансипованим розумом*? Цілком у дусі Просвітництва Кант говорить, що керуватись забобонами як такими попередніми судженнями, які некритично приймаються за основоположення, шкідливо для розуму. Серед головних джерел забобонів він називає наслідування інших людей, власні звички та схильності. Якщо людина керується забобонами, для Канта це означає схильність до пасивного вжитку свого розуму, або до механізму розуму замість його спонтанності згідно із законами [20, S. 75-76].

Коли Кант пропонує своє формальне означення Просвітництва, своєрідно узагальнюючи головну настанову XVIII ст. як століття Розуму, або епохи Критики, він робить наголос на виході зі стану незрілості

⁴ Так, наприклад, К. Поппер стверджує, що більшість людей мислить догматично, і лише меншість *навчилася* мислити критично [4, с. 69]. Один із сучасних когнітивістів, Д. Вільнгем обґрунтовує тезу, що, хоча люди і є допитливими від природи й розумними істотами (*homo sapiens*), однак вони не є природженими хорошими мислителями; мозок людини ухиляється від мислення кожного разу, коли потрапляє в несприятливі когнітивні умови [27, р. 3].

чи неповноліття, тобто стану, коли людина не має мужності користуватись власним розумом через власні лінощі та боягузтво [13, S. 35]. На цю ж думку натрапляємо і в «Логіці», коли він говорить, що, всупереч природі людського розуму як діяльного принципу, лінощі багатьох людей змушують охочіше йти стопами інших людей, аніж напружувати власні інтелектуальні спроможності [20, S. 76]. Як наслідок, такі люди завжди будуть тільки копіями інших людей, своїх опікунів, які завжди сприятимуть тому, щоб перші й надалі лишались у стані неповноліття.

Як стверджує Кант, керування максимою (тобто внутрішнім принципом вибору між різними цілями [20, S. 24]) наслідування робить розум людини плідним ґрунтом для всіляких забобонів (Vorurteile). Будучи майстром класифікацій і уважним до різноманітних нюансів, він пропонує поділити найбільш поширені забобони на *дві групи*: (1) забобони авторитету (Vorurteile des Ansehens) та (2) забобони себелюбства (Vorurteile aus Eigenliebe). Забобони авторитету, у свою чергу, Кант поділяє на (1.1) забобони авторитету особи, (1.2) забобони авторитету натовпу та (1.3) забобони авторитету епохи [20, S. 77-81].

(1.1) *Забобон авторитету особи* (Person) передбачає передусім схилення перед авторитетом великих і видатних людей, їхньою думкою і позицією в певних питаннях. Причому Кант розрізняє ідею авторитету особи в емпіричній сфері, де ми не можемо все випробувати самостійно та все охопити власним розсудком, а тому тут визнання авторитету інших людей не визнається як забобон, і в раціональній сфері, де цілком таке визнання може перетворитися на забобон. Адже в раціональному пізнанні, як зауважує Кант, важливим є не те, *хто* щось сказав, а те, *що* сказано, які аргументи наведені, чи достатньою є їхня кількість, наскільки вони релевантні тощо. У цьому аспекті поперівську концепцію епістемології без суб'єкта пізнання (Epistemology without a Knowing Subject) та третього світу як лінгвістичного універсуму цілком можна вважати продовженням зазначеної кантівської ідеї. Крім того, вимога розрізняти автора ідеї та її зміст є однією з важливих вимог до критичного мислення.

Відкидання забобону авторитету видатної особи загалом вписується у християнську за походженням та просвітницьку за змістом ідею рівності. Усі люди — це тварини, наділені спроможністю бути розумними [12, S. 321], а отже, спроможні навчитися правильно застосовувати власний розум у будь-якій сфері. Оскільки відмінність між людьми полягає тільки в тому, навчилися вони це робити чи ні, застосовують свій розум чи покладаються на своїх опікунів, то нерівність між людьми — це не наслідок природного стану речей, а

провина окремих людей.

(1.2) *Забобон авторитету натовпу* (Menge). Кант зазначає, що особливо схильним до цього забобону, який передбачає готовність визнати істинним те, що говорять усі, є натовп (Pöbel), який у нього протиставляється вченим (Gelehrten). Pöbel — це чернь, невігласи, які апелюють до звичайного (некультивованого) розсудку та які неспроможні оцінити заслуги, здібності і знання осіб з-поміж читаючої публіки, які постійно вдосконалюють свій розсудок і культивують здатності свого розуму [20, S. 78]. Примітно, що, протиставляючи натовп і вчених, Кант не виявляє зневажливого ставлення до першого, беззаперечно ідентифікуючи себе з останніми («Сам я за своєю схильністю дослідник» (Forscher) [14, S. 44]). Зокрема, у рукописах, що не ввійшли до праці «Спостереження за відчуттям прекрасного і піднесеного» (1764), можна знайти свідчення Канта, що завдяки Руссо в нього відбулася своєрідна демократизація способу мислення, яка проявилася в переході від «зневажання натовпу, який нічого не знає», до зникнення відчуття переваги та появи настанови вчитися поважати людей [14, S. 44].

Різниця між натовпом і читаючою публікою найяскравіше простежується в контексті кантівської концепції Просвітництва. Так, Кант говорить про «бездумний натовп» як про сукупність неповнолітніх, якими опікуються і за яких вирішують ті, хто має політичну владу, релігійний авторитет тощо. Натомість публіка представлена тими, хто розумно оцінює власну гідність і покликання кожної людини мислити самостійно, приймає рішення скинути з себе ярмо неповноліття та діє в цьому напрямку [13, S. 36]. Оскільки повнолітні, згідно з Кантом, публічно користуються власним розсудком без керівництва з боку авторитетів, то публіка — це спільнота, яка формується поступово, просвічуючи себе у взаємодії з іншими людьми. Інакше кажучи, натовп може перетворитися на публіку, хоча й не обов'язково це станеться, адже, як зазначає Кант, стан неповноліття є майже природнім для багатьох людей і він є для них навіть приємним [13, S. 35].

Отже, як боротися із забобою авторитету натовпу? Кантівська відповідь, напевне, полягає в тому, щоб усвідомити власну гідність як істоти, яка спроможна мислити самостійно, наважитися це робити, тим самим просвічуючи себе й поступово перетворюючись із невігласа та представника «натовпу» на просвіченого вченого, тобто представника читаючої публіки. Водночас цей індивідуальний процес виходу зі стану неповноліття йде паралельно з аналогічним суспільним процесом, який по суті передбачає перехід суспільства зі стану натовпу,

у якому слабо виражений індивідуальний початок, у стан публіки, представники якої є освіченими та просвіченими, удосконалюють себе через публічне використання й культивування свого розуму. Чи описує ця кантівська концепція реальний історичний процес, тобто чи справді за часів Канта й надалі відбувався процес формування публічної сфери, у межах якої «вчені» як громадяни світу вільно послуговувались власним розумом під час обговорення різноманітних суспільних проблем? Скоріше ні, ніж так. Скориставшись термінологією Канта, цілком можна стверджувати, що ми дотепер не живемо у «просвічений вік». Кантівську концепцію варто скоріше розглядати як формальну, як таку, що *модельює*, а не описує (як власне і будь-яка філософська концепція). Крім того, сам Кант вказує на причини того, чому процес становлення «просвіченого віку» є поступовим, не гарантованим й ускладненим як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

(1.3) *Забобон авторитету епохи*, який поділяється на (1.3.1) забобон стародавності та (1.3.2) забобон новизни, що по суті є протилежними. Аналіз цього забобону цілком уписується у т. зв. суперечку про давніх і нових, яка розпочалася ще в пізнє Відродження та яскраво представлена в різних країнах в епоху Просвітництва. Н. Гінске зауважує, що Кант ніколи прямо не висловлювався у своїх працях та листах стосовно цієї суперечки, однак його лекції з логіки рясніють аналізом аргументів протилежних сторін у контексті проблематики забобонів [8, с. 82, 88]. Кант бере за основу класифікацію забобонів, здійснену Г. Ф. Майєром, докладно аналізує пару «забобон стародавності» та «забобон новизни», занотовує свої міркування щодо причин появи та їх (відносного) виправлення, акцентуючи на забобоні стародавності.

Кант вважає, що в нас є достатні підстави ставитися шанобливо до представників давніх культур, однак не варто переступати межі й перетворювати їх на охоронців знань і наук, а відносну цінність їхніх творів зводити до абсолютної [20, S. 79]. Тут Кант продовжує новочасну традицію усвідомлення новизни власної епохи, її самоцінності й переосмислення античності як витоку європейської цивілізації на відміну від розуміння її як зразка для наслідування. Принципова новизна епохи Просвітництва пов'язана зі стрімким розвитком природничої науки, і в цій царині орієнтуватися на давніх і сліпо довіряти їхньому авторитету — означає для Канта повертати розсудок до днів його дитинства.

Завдяки розвитку науки відбувається кардинальний поворот у свідомості європейців, а точніше — у способі часової орієнтації та ставленні до авторитетів і минулого загалом. Якщо в епохи Античності та

Середньовіччя найважливішим модусом історичного часу вважалося минуле (а якщо й мала місце орієнтація на майбутнє, як у випадку з Середньовіччям, то у зв'язку з кінцем земної історії), то з часу пізнього Відродження поступово відбувається переорієнтація на майбутнє. Водночас упродовж XVII–XVIII століть домінуючою стає критична настанова щодо авторитетів, коли людина починає відчувати таку міру свободи, яка дозволяє їй не бути скutoю існуючою традицією, а це, зі свого боку, означає віру в те, що в майбутньому цілком можлива поява кардинально нового, причому нове починає сприйматися як позитивно цінне (цікаво, що у пізній, т. зв. вульгарній латині слово «modernus» мало негативний присмак, тобто означало нове, недавнє, сучасне, яке, однак, оцінювалось як небажане, більш низьке). Тому орієнтація на авторитет класиків все більше розглядається як забобон.

Аналізуючи забобон стародавності, Кант виокремлює кілька причин його появи та підтримки: здивування від нетипового для певного часу чи обставин переростає в непомірне захоплення; повага до вченості й начитаності, яку безперечно демонструють давні (і яка є орієнтиром для просвітників); удячність стародавнім за закладення основ для багатьох наук; заздрість щодо деяких сучасників, коли, не маючи можливості змагатися з ними, дехто применшує їхні заслуги та на противагу їм возвеличує давніх [20, S. 80].

Критикуючи забобон стародавності, Кант заразом застерігає від небезпеки дотримання протилежного забобону — забобону новизни. На думку Канта, люди, особливо молодого віку, схильні цінувати нове або через те, що воно суперечить старому, або тому, що воно додає щось до нього. У першому випадку існує небезпека в боротьбі з наслідуванням старому впасти в ілюзію власної геніальності, не будучи генієм у власному сенсі цього слова, тобто не пропонуючи справді щось принципово нове. У другому ж випадку глибока повага до нового, якщо йдеться про сферу знань, що мають тенденцію до розширення, цілком природна й обґрунтована [8, с. 92]. Як представник епохи Просвітництва, Кант говорить, що настанову довіряти новим (тобто сучасникам) варто розглядати не як визначальне судження (адже тоді воно перетворюється на забобон), а тільки як попереднє, що потребує перевірки та докладного обґрунтування [20, S. 80].

Усі забобони авторитету (особи, натовпу, епохи), на думку Канта, необхідно відкинути, оскільки змужнілий автономний розум цілком спроможний спиратися на власні сили як в пізнавальній діяльності, так і під час прийняття рішень на основі отриманого знання. Кант у цьому відношенні виступає як типовий просвітник, як представник

століття Розуму чи епохи Критики. Визнавати беззаперечний авторитет когось чи чогось — для розуму це означає бути гетерономним, а для людини — бути неповнолітньою і незрілою істотою, що потребує опікунів і зовнішнього керівництва.

Для Канта слідування максимі вільного від забобонів способу думання — означає перебування розуму в активному, на відміну від пасивного, стані. «Схильність до пасивності, а отже, до гетерономії розуму, — пише Кант, — називається забобоном». А найбільший забобон, на його думку, полягає в неприйнятті головної настанови критичної філософії (коперніканського перевороту) і переконанні, що ми пізнаємо речі самі по собі, а розум виступає як пасивний щодо природи [19, S. 294]. Тому пасивність і гетерономність розуму — це наслідок віри в забобони, а позбавлення від останніх уможливорює його активність та автономність; забобони засліплюють і викликають потребу в зовнішньому керівництві, а «позбавлення від забобону (Aberglaube⁵) називається просвітництвом» [19, S. 294].

Своєрідний коперніканський переворот як «революційну перемену у способі мислення» Кант здійснює і в практичній сфері. Якщо в теоретичній філософії він передбачає проголошення здатності людського розуму не йти на поводу у природи й не пасивно узгоджуватися з предметами, а бути активним в пізнавальній сфері, ставити природі питання (ніби суддя, який допитує свідка) й узгоджувати предмети зі своїми спогляданнями (див. передмову до другого видання Критики чистого розуму [18, S. 10-12]), то у практичній філософії вказана зміна оптики пов'язана з наданням, згідно з С. І. Максимовим, деонтологічному суб'єкту статусу суверена. Кант розробляє таку етико-антропологічну концепцію, яка виконує роль методології та способу обґрунтування ідеї природного права, апелюючи до згоди розуму зі своїми власними законами [2, с. 352-353]. Оскільки суб'єктом моралі та права є особистість (Persönlichkeit), наділена свободою і вільна від механізму природи (водночас будучи феноменом, тобто належачи до чуттєвого світу і маючи інтереси, бажання, схильності), то джерелом цих форм культури є «суб'єкт усіх можливих цілей», або суб'єкт автономної волі, а не щось зовнішнє й об'єктивне як предмет окремих людських цілей і бажань. Деонтологічне обґрунтування можливості

⁵ Кант використовує термін Aberglaube на позначення найбільшого забобону (Vorurteil). Обидва терміни, як видається, українською можна перекласти тільки як «забобон». Однак означення Просвітництва, яке він дає у третій Критиці, отримує додаткові конотації: позбавлення від найбільшого забобону, який полягає в неприйнятті головної інтенції його критичної філософії.

моралі та права в Канта розкриває такі аспекти практичного розуму людини, які пов'язані з її здатністю породжувати норми, правила, заповіді, ціннісні судження, моральні та правові смисли, і розглядати їх як закони, обов'язкові для виконання, навіть всупереч власним бажанням, інтересам і схильностям як емпіричного суб'єкта (Person). Причому як закони, суть яких для деонтологічного суб'єкта абсолютно зрозуміла, оскільки вони породжуються виключно його практичним розумом. Отже, як зазначає Кант, «особа, яка належить чуттєвому світу (Sinnenwelt), підпорядкована власній особистості», оскільки водночас належить умоглядному світу (intelligibelen Welt) [17, S. 86-87].

4. Інтерсуб'єктивний розум

Якщо емансипований (звільнений від забобонів) розум можна охарактеризувати як змужнілий, то *публічний* — як загартований, вишколений завдяки публічній перевірці власних ідей. Публічний аспект кантівської концепції розуму можна розглянути за допомогою аналізу забобону себелюбства, або забобону логічного егоїзму, як протилежності до забобонів авторитету (1), його ідей загальнолюдського розуму та плюралізму. Так, Кант застерігає, що не варто, відмовляючись від забобонів авторитету, радикалізувати цю настанову і тим самим потрапляти в пастку забобону себелюбства, згідно з яким узгодженість власного судження із судженнями інших людей розглядається як зайвий критерій істинності, а ставлення до продукту власного розсудку є вкрай позитивно упередженим [20, S. 80]. В «Антропології з прагматичного погляду» (1798) Кант зазначає, що бути егоїстом — у природі людини, що з того моменту, коли ми починаємо говорити від першої особи, ми скрізь намагаємося проявити і ствердити своє Я (Selbst). Логічний егоїзм (поруч із естетичним і практичним) пов'язаний із домаганнями розсудку (на відміну від домагань смаку та практичного інтересу) ствердитися в царині істинного пізнання. Кант вказує на те, чому варто протиставляти логічному егоїзму *логічний плюралізм*, тобто настанову перевіряти своє судження за допомогою розсудку інших людей, або ж спосіб думання, згідно з яким людина розглядає себе та поводить себе не як така, що охоплює собою увесь світ. Згідно з Кантом, апеляція до розсудку інших людей вкрай необхідна, оскільки це може надати впевненості у правильності нашого судження через його перевірку на предмет наявності помилок [12, S. 128-130].

У сучасній когнітивній науці предметом дослідження є, зокрема,

когнітивні упередження, до яких люди схильні в силу своєї природи. Одним із таких упереджень є підтверджувальне упередження, суть якого полягає в тому, що ми налаштовані шукати аргументи на користь тих ідей, положень, переконань тощо, які нам більше подобаються та які нам видаються прийнятними й очевидними. К. Поппер із цього приводу говорить, що «світ сповнений верифікаціями теорій» і що прийняття якоїсь теорії, яка має суттєву пояснюючу силу, має ніби ефект переродження, унаслідок чого людина буде повсюдно бачити підтверджуючі приклади [25, р. 45]. Водночас він попереджає, що слідування цим шляхом і проголошення неспростовності певних теорій жодними уявними подіями виводить за межі раціонального наукового дослідження, а отже, і за межі істинного знання [25, р. 47-48].

Як зазначає Н. Гінске, концепція логічного плюралізму є дітищем Канта, що спирається на його ідею загальнолюдського розуму [8, Глава V]. Міркуваннями з цього приводу пронизані його лекції з логіки й антропології різних років, лейтмотивом яких у цьому контексті є думка, що люди за своєю природою покликані спільно використовувати властиву їм унікальну здатність — розум. Використовуючи юридичну метафору, про це ж Кант пише і в «Критиці чистого розуму»: у людей має бути можливість виставляти свої твердження перед судом присяжних, який представлений суддями зі «стану слабких людей», і захищати їх, не побоюючись ніяких загроз [18, S. 330]⁶.

Кант називає фантастичним уявний, проте хибний, спосіб думання (*Einbilderische Denkungs Art*), згідно з яким власний розум розглядається як самодостатній і, так би мовити, ізольований. Такому проблематичному способу думання він протиставляє широкий спосіб думання, що спирається на максиму завжди ставити себе на позицію іншого, брати до уваги всі інші можливі бачення певного питання (*максима*

⁶ Онора О'Ніл стверджує, що політичні та юридичні метафори становлять глибинну структуру «Критики чистого розуму» [24, р. 4].

Софі Мьоллер спеціально дослідила кантівську першу Критику на предмет наявності в ній юридичних метафор і їхньої когнітивної функції. Зокрема, вона стверджує, що такі метафори займають центральне місце в кантівській експлікації розуму: структура останнього відображує структуру правової системи в межах природного права. Тому систематичність розуму нагадує правову систематичність. З-поміж кантівських юридичних метафор, які аналізує Мьоллер, можна згадати розуміння критики як встановлення законного (легітимного) стану розуму, критика як огляд законів, критика як трибунал, критика як законне вирішення суперечок, апріорні закони як об'єктивно дійсні правила, аналогія між поняттями і власністю, антиномії як судовий розгляд, читач як суддя критики, результат критики як судовий вирок, різниця між законними вимогами та необґрунтованими претензіями тощо [23].

широкого мислення (Maxime der erweiterten Denkungsart)) [8, с. 104]. Аргументи Канта можуть бути актуалізованими в контексті сучасних дискусій щодо проблеми достовірності знання між прихильниками інфалібілізму, витоки якого можна віднайти в Декарта, і фалібілізму, на користь якого аргументували Ч. С. Пірс, К. Р. Поппер та ін⁷. Кант говорить не тільки про розум як абсолютний і незмінний (загально-людський) та вищий, недоступний для людини, але і про кінцевий розум «стану слабких людей» (Stand der schwachen Menschen). Причому щонайменше перша і третя Критики пронизані ідеєю встановлення межі для людського розуму, недоступності для людини такої здатності, як інтелектуальна інтуїція. До питання публічності розуму Кант звертається, зокрема, у трактатах «До вічного миру» (1795) та «Суперечка факультетів» (1798), вживаючи поняття *Publizität*, а у «Відповіді на питання: що таке Просвітництво?» (1784) він прямо говорить про публічне використання розуму (*öffentliche Gebrauch der Vernunft*), на противагу приватному⁸.

Кантівська концепція публічного використання розуму постає як результат осмислення досвіду просвітників, узагальненого, по-перше, у понятті «республіка вчених», а по-друге, у тому, що Ю. Габермас назвав структурною трансформацією публічної сфери (*Öffentlichkeit*) [1]. Упродовж XVI–XVII ст. у Європі, де більшість ще живе середньовічним устроєм і релігійними уявленнями, формується «*Respublica Literaria*» (англ. «*Republic of Letters*», фр. «*Republique des Lettres*») як вільна асоціація інтелектуалів, що налагоджують тісну комунікацію передусім через приватне листування. А у XVIII ст. усе більше зростає кількість людей, яких Кант іменує «читаючою публікою» та до яких має бути звернена активність людей як «учених», тобто всіх, хто бажає проявити свободу думки і перевірити на істинність свої твердження. Ідеться про становлення третього стану, захопленого просвітницькими ідеями та практиками — буржуазії (*Bürgerstand*). Саме вони не просто слідкують за новинками книжкових ярмарок і багато читають, але й

⁷ Так, наприклад, Джессіка Браун стверджує, що впродовж XX століття більшість не скептично налаштованих епістемологів прийняла позицію фалібілізму, однак останнім часом інфалібілістський спосіб мислення набуває все більшої популярності [9, р. ix].

⁸ Кант пише: «Але під публічним (відкритим) використанням власного розуму я розумію таке, що здійснюється кимось як ученим перед усією публікою читацького світу. Приватним (особистим, закритим) використанням я називаю таке, яке здійснюється кимось на певній дорученій йому громадській посаді чи службі» [13, S. 37]. (Я вдячна О. Є. Оліфер за допомогу в уточненні перекладу з німецької мови фрагментів творів І. Канта.)

обговорюють нові ідеї у різноманітних салонах, ложах, гуртках тощо. Публічні практики використання свого розуму відточують раціональну силу судження освічених людей. Цій пізнавальній здатності Кант присвятив останню свою Критику, яка серед кантознавців вважається однією із найскладніших праць в історії філософії. Ганна Арендт мала намір прояснити сутність цієї здатності, однак не встигла завершити свій тритомний проєкт «Життя розуму» (*The Life of the Mind*) (1978). У третій Критиці — «Критиці сили судження» — Кант досліджує суть і межі легітимного застосування рефлексивної (на відміну від визначальної) сили судження, яка підводить одиничне під загальне, яке ще невідоме (двох різновидів: естетичної та телеологічної). Саме на цю здатність людини Кант покладає сподівання щодо можливості поєднання природи (те, що є) зі свободою (те, що може і має бути), між якими, за його словами, утворилась «неозора прірва» (*unübersehbare Kluft*) [19, S. 175-176].

Не вдаючись у подробиці, які завели б далеко від теми статті, можна відмітити, що кантівська рефлексивна сила судження відточується передусім шляхом публічного використання розуму, у реальній або уявній комунікативній взаємодії з іншими розумними істотами, і напряду пов'язана з дослідженням умов демократизації різних сфер суспільного життя. Згадувана максима широкого способу мислення, на думку Канта, є максимою для сили судження, дотримання якої є умовою функціонування спільного чуття (*Common sense*). Суть цієї максими полягає у вимозі вийти за межі своєї позиції, що завжди обумовлена суб'єктивними умовами, і спробувати стати на деяку спільну позицію (*allgemeinen Standpunkte*), яка формується шляхом узгодження окремих одиничних позицій. Для цього необхідно формувати в себе здатність послідовно намагатися стати на позицію інших людей, узгоджувати свою позицію та судження з альтернативними позиціями та реальними чи можливими судженнями, залучаючи не тільки розумові здатності, але і здатність уяви [19, S. 295]. Чим більшою є кількість позицій, на які людина спроможна себе поставити, оцінити їх аргументи та зрозуміти їх логіку, тим ширшим у неї стає спосіб мислення.

Важливими кантівськими поняттями в цьому відношенні є «горизонт знання» (*Horizonts Erkenntnisse*) та «позиція» (*Standpunkt*). Під першим він розуміє відповідність обсягу сукупності знання, з одного боку, та спроможностей і цілей суб'єкта, з іншого [20, S. 40]. Одним із видів горизонту знань, які виокремлює Кант, є приватний (*Privathorizont*), на відміну від всезагального й абсолютного. Оскільки приватний

горизонт є обумовленим, він залежить від різних емпіричних умов, як-от вік, стать, соціальне становище, спосіб життя тощо. Тому свій горизонт знання має як кожен окремий клас людей, так і кожна окрема людина [20, S. 41]. Важливими в контексті теми статті є також деякі правила, які формулює Кант стосовно розширення й обмеження горизонту наших знань, зокрема, третє («горизонт інших не варто вимірювати своїм власним і вважати марним те, що непотрібне для нас») та восьме («власний горизонт завжди варто радше розширювати, ніж звужувати») [20, S. 43]. Що стосується поняття «позиція», то воно важливе з огляду на кантівську ідею необхідності для раціонального суб'єкта усвідомлення, що його система переконань є однією із множини можливих, а отже, не може претендувати на абсолютну істину та потребує реального чи уявного максимального узгодження з іншими позиціями, тобто вміння стати на деяку всезагальну позицію.

5. Автономний розум

Кантівське бачення *автономного розуму* представлене, зокрема, у праці «Що значить орієнтуватися у мисленні?» (1786). Його суть зводиться до такої тези: «Свобода в мисленні означає підпорядкування розуму тільки таким законам, які він дає собі сам» [22, S. 145]. А отже, автономний розум у межах кантівської концепції означає дисциплінований і само-законний. Цей аспект зрілого розуму Кант у повній мірі розкриває у своїх трьох Критиках, розуміючи під критикою встановлення меж законного застосування окремих пізнавальних спроможностей, які він називає вищими й автономними. Незаконне застосування цих спроможностей (розуму в широкому значенні) породжує ілюзії, догматизм і гетерономію. Як підкреслює М. Фуко, така критика потрібна саме тоді, коли люди починають застосовувати власний розум, не спираючись на будь-які авторитети (Aufklärung) [7, с. 111], і мусять самостійно формулювати зрілі судження та нести відповідальність за їх публічне виголошення. У широкому цивілізаційному контексті йдеться про період переходу від традиційного типу культури до модерного, який безпосередньо на ідейному рівні закладається просвітниками. Переорієнтація з минулого на майбутнє і водночас невпинне прискорення впровадження інновацій в одиницю часу (як наслідок практично орієнтованої науки Нового часу) вимагає від людини не тільки радо вітати подібні інновації, які суттєво покращують умови її життя, але і «йти в ногу з часом» (Г. Люббе), готувати себе до адекватної реакції

на швидкоплинність сучасного світу, а також тренувати свій розум, щоб бути спроможним формулювати самостійні та зрілі судження відповідно до раціональних критеріїв, вести аргументовані дискусії та взаємодіяти на рівних з іншими носіями розуму.

Про які закони автономного розуму йдеться? Виходячи із загального духу кантівської філософії, можна говорити про закони окремих вищих пізнавальних здатностей, які Кант називає автономними: розсудок законодавствує у теоретичній сфері (на території (*Gebiet*) понять природи), (практичний) розум — у сфері моралі (на території поняття свободи), а (рефлектувальна естетична) сила судження, хоча і не має власної території, проте має ґрунт (*Boden*), а отже, встановлює закон для самої себе (геавтономія) у вигляді трансцендентального принципу формальної доцільності природи [19, S. 174-177, 179]. Кожна із вказаних вищих пізнавальних спроможностей встановлює апріорний конститутивний принцип в чітко окреслених межах свого легітимного вжитку.

Згідно з Кантом, сферою природи, де законодавствує розсудок, і сферою свободи, де законодавствує (практичний) розум, вичерпується все, що існує. Тому об'єктивні судження можуть формулювати тільки розсудок і розум (кожен у своїй царині); що стосується (рефлектувальної естетичної) сили судження, то її судження носять суб'єктивний характер (у кантівському сенсі) [19, S. 176-177]. Трансцендентальний суб'єкт формулює судження про природу, але з позиції належного, керуючись ідеєю спільного чуття та максимою широкого способу мислення. Кант у третій Критиці роз'яснює своє бачення *common sense*, пропонуючи розрізняти спільне чуття як смак та як здоровий глузд, як естетичну та як інтелектуальну силу судження відповідно. Саме смак, на його думку, може з більшим правом іменуватися *sensus communis* (нім. *Gemeinsinn*, англ. *Common sense*), ніж здоровий глузд, адже він має справу не стільки із зовнішніми чуттями, які завжди привносять суб'єктивний момент у пізнання, скільки із внутрішніми, пов'язаними з впливом рефлексії на душу та почуттям вдоволення. Однак, Кант стверджує, що і вміння людей повідомити одне одному про внутрішнє чуття доцільного стану душі (з чим має справу естетична рефлектувальна сила судження), і вміння повідомити свої думки (з чим має справу здоровий глузд) вимагають співпраці розсудку й уяви, і саме тому сила судження має керуватися максимою мислено ставити себе на місце кожного іншого [19, S. 295-296].

Керуючись законами вищих пізнавальних спроможностей, людина як носій розуму має докладати неабияких зусиль, щоб її розум набув

статусу автономного, а також не втратив цей статус у ході свого використання. Для цього суб'єкт має усвідомлювати сутність і призначення законів власного розуму, а також межі легітимного використання окремих пізнавальних спроможностей. Якщо йдеться про теоретичну сферу (сферу наукового пізнання), то це є цариною розсудку, який націлений на пошук істини стосовно феноменального світу. Він завжди працює у зв'язці з чуттєвістю, а отже, обмежений сферою можливого досвіду. Тому розум у вузькому значенні (*Vernunft*) тут може відігравати тільки регулятивну функцію. Крім того, як стверджує Кант, кожній окремій людині варто пам'ятати, що позиція «Божественного ока» (*göttliche Auge*), або ж «Провидіння» (*Standpunkt der Vorsehung*), не доступна людській мудрості [15, S. 83], що людську мудрість не можна вважати непогрішимою (*unfehlbar*) [15, S. 32] і що правильність наших думок може бути встановлена тільки шляхом публічної дискусії, під час якої необхідно слідувати максимі широкого способу мислення, тобто намагатися ставити себе на позицію (реальних чи уявних) інших.

Якщо йдеться про практичну сферу (сферу моральної дії), то тут, навпаки, (практичний) розум виходить за межі емпіричної дійсності і скеровує волю, спираючись на чисті, ним же сформульовані, принципи. У цій царині варто виходити із презумпції «гідності кожної розумної істоти», а отже, як стверджує Кант, нікому не дозволено посягати на «невідчужуване право на свободу та рівність у справах чистого розуму» [21, S. 394]. Користуватися своїм власним розумом означає для Канта слідувати максимі самозбереження розуму (*Selbsterhaltung der Vernunft*), тобто в усьому тому, що передбачаєш, необхідно питати себе: чи можна робити підставу, виходячи з якої ти це передбачаєш, або правило, яке слідує із цього припущення, «всезагальним принципом використання свого розуму» [22, S. 146].

Як справедливо зауважує О. О'Ніл, під час оцінки кантівської філософії необхідно виходити з її внутрішньої логіки та систематичних інтенцій, а отже, намагатися уникати як спроб помістити його етику в емпіричне середовище, так і відокремити практичну філософію від теоретичної. Сам Кант у третій Критиці, як уже зазначалося, намагався подолати «неозору прірву» між сферою понять природи і сферою поняття свободи, і крім того, він постійно наголошував на ідеї чистого розуму та його апіорних форм. Теоретичне пізнання не може початися без встановлення чітких стандартів розуму (критеріїв, процедур нашого мислення), а оскільки практичній філософії Кант надає перевагу над теоретичною (а практичному розуму над теоретичним), то О. О'Ніл стверджує, що категоричний імператив як вищий принцип

практичного розуму має бути центральним не тільки для його етики, але і для всієї філософії загалом [24, р. ix]. Це означає, що розум у його практичному прояві визначає для людини орієнтири в будь-якій сфері, формулюючи свої принципи як закони. Тому людина як носій розуму завжди опиняється у стані вибору між слідуванням законам власного розуму (як загальнолюдської спроможності), який визначає критерії, стандарти, орієнтири як для теоретичної, так і для практичної сфер, і тим, що О'Ніл називає «дезорієнтованою свідомістю» [24, р. x]. Вочевидь дезорієнтація з'являється тоді, коли розум втрачає свою автономію або ж не набуває її взагалі; будучи гетерономним, розум мусить спиратися на зовнішні орієнтири.

Важливим аспектом зрілого автономного розуму для Канта є його дисциплінованість. Під дисципліною він розуміє примус, який обмежує і викорінює постійну схильність відступати від тих чи тих правил [18, S. 466-467]. По суті, Кант використовує цілу низку юридичних і політичних метафор, щоб продемонструвати негативні інструкції для автономного розуму. Ще в першій Критиці в розділі «Дисципліна чистого розуму» Кант формулює та роз'яснює такі негативні інструкції для розуму в його догматичному й полемічному вжитку, стосовно гіпотез та доказів. Зокрема, він стверджує, що без критики розум перебуває ніби у природному стані і не може відстояти свої твердження та претензії інакше, ніж як за допомогою війни. Тому критику чистого розуму можна розглядати як справжній трибунал для всіх його суперечок, адже вона (та законодавство розуму, що на неї спирається) призначена для того, щоб визначити права розуму загалом і судити про них відповідно до основоположень його першої інстанції. Критика в розумінні Канта створює спокій правового стану, за якого нам належить вести наші суперечки у вигляді процесу. І якщо у природному стані кінець суперечці кладе перемога однієї зі сторін, яка породжує нетривкий мир через втручання у справу керівництва (зовнішніх авторитетів), то у правовому стані справа має завершитися вироком, який, проникаючи у саме джерело суперечки, має забезпечити вічний мир [18, S. 491-492]. Кант говорить про «священні» (heilig) права людського розуму, який не визнає жодного судді, окрім загальнолюдського розуму, у якому кожен як вільний громадянин має голос, а отже, повинен мати можливість виражати свої сумніви та навіть накладати veto. Вироки розуму варто розглядати тільки як «згоду вільних громадян», кожен з яких відповідальний за будь-яке покращення, яке тільки можливе в нашому стані [18, S. 484, 492].

Дисциплінований розум у межах кантівської філософії залишає-

ться вільним, адже свобода є умовою існування розуму взагалі. Дисциплінованість розкриває негативний аспект свободи, оскільки встановлює для розуму межі, усередині яких він може здійснювати свою позитивну свободу. Теоретична раціональність не визначає, що має бути пізнаним, а практична — що саме має бути зробленим [24, р. 27]. Розум, який розглядається Кантом як конструкція і як загальнолюдська здатність, спроможний самотійно розв'язувати як пізнавальні, так і практичні задачі на основі встановлених для себе обмежень. Саме в цьому аспекті і проявляється його автономність у широкому сенсі⁹.

Важливо відмітити, що Кант був першим філософом, який почав розглядати автономію як властивість індивідуального суб'єкта (Persönlichkeit), адже в античній та новочасній традиціях цей термін використовувався на позначення права незалежних від іноземного панування міст чи держав самотійно видавати закони. Для Канта автономія — це передусім фундамент свободи й моралі, які, за його твердженням, можна «врятувати» тільки вийшовши за межі емпіричної дійсності у сферу чистого розуму. Автономія у кантівській інтерпретації — двоєдиний процес, що передбачає як негативну свободу (незалежність від сторонніх причин, тобто всіх емпіричних проявів дійсності та власної природи), так і позитивну (властивість волі бути законом для самої себе). Вказане розуміння автономії характеризує автономний розум як у вищій мірі зрілий з усіма можливими (і зазначеними вище) конотаціями. Такий розум не є заданим для кожної окремо взятої людини; однак можливість мати його в себе — цілком реальна для людини, яка наважиться бути повнолітньою (у кантівському розумінні).

6. Висновки

Читаючи кантівські роботи різних років, можна простежити еволюцію його уявлень про розум: від зовнішньо звільненого (емансипованого, тобто очищеного від різноманітних забобонів) до внутрішньо

⁹ Тема автономії займає провідне місце у сучасній англomовній літературі, присвяченій етиці та політиці, зокрема у Дж. Ролза, Б. Аккермана, Т. Скенлона, Р. Вульфа та ін. Джеральд Дворкін, наприклад, вказує на те, що термін «автономія» часто використовується у доволі широкому спектрі значень: як бажана якість людини і як еквівалент свободи (негативної та/або позитивної), самоврядування чи суверенітет, свобода волі, гідність, цілісність, індивідуальність, незалежність, відповідальність, самопізнання, самоствердження, критичне міркування, свобода від зобов'язань, відсутність зовнішньої причинності, усвідомлення власних інтересів тощо [11, р. 6].

звільненого (критика самого розуму) й активного; від публічного (з правом на свободу висловлювання) до розуму з широким способом мислення (керованого спільним чуттям); зрештою, від незалежного (негативно вільного) до автономного в сенсі самозаконного, самодисциплінованого та по-справжньому зрілого. Така еволюція ілюструє влучність формули Н. Гінске, яка розкриває кантівську концепцію розуму у всіх його проявах, — «між Просвітництвом і критикою розуму». Якщо вписувати критичну філософію Канта, центральним поняттям якої є поняття (загальнолюдського) розуму, у загальний історико-філософський процес, то вона загалом відповідає духу епохи Просвітництва, є її, так би мовити, квінтесенцією. У такому ракурсі справедливим і показовим є заклик Отто Лібмана «Назад до Канта!» після півстолітньої реценсії кантівської філософії в Німеччині тими, кого він позначив як епігони, які у більший чи менший мірі перебували під впливом романтизму та його критичної настанови щодо Просвітництва. Якщо ж оцінювати цю концепцію з висоти сучасності, можна загалом кваліфікувати її як першу цілісну концепцію критичного мислення, яка охоплює всі суттєві ознаки цього типу мислення вищого порядку: самостійність, логічність, рефлексивність, соціальність, етичність, контекстуальність, критеріальність, поміркованість, гнучкість, лімінальність тощо.

Література

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. А. Онішко. Львів: Літопис, 2000.
2. Максимов С. И. Философия права И. Канта как проект правового общества. *Иммануил Кант: наследие и проект* / под ред. В. С. Степина, Н. В. Мотрошиловой. Москва: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2007. С. 351-358.
3. Оннаш Е.-О. Від Канта до Гегеля або Що таке класична німецька філософія? / пер. з нім. О. Є. Оліфер. *Актуальні проблеми духовності*: зб. наук. праць / ред. Я. В. Шрамко. Вип. 17. Кривий Ріг. 2016. С. 3-15.
4. Поппер К. Р. Эволюционная эпистемология. *Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики*. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. С. 57-74.

5. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта / пер. с итал. С. А. Мальцевой. Санкт-Петербург: Пневма, 2002.
6. Соловьев Э. Ю. «Не дай мне Бог сойти с ума...» (максима самосохранения разума в антропологии Канта). *Историко-философский ежегодник* 2011. Москва: Канон, 2012. С. 205-232.
7. Фуко М. Що таке Просвітництво? / пер. з фр. І. Карівця. *Гуманітарні візії*. 2015. Вип. 1, № 2. С. 109-116.
8. Хинске Н. Между Просвещением и критикой разума: этюды о корпусе логических работ Канта; Без примечаний: афоризмы / пер. с нем. под ред. Н. В. Мотрошиловой. Москва: Культурная революция, 2007.
9. Brown J. Fallibilism: Evidence and Knowledge. Oxford: Oxford University Press, 2018.
10. Cassirer E. Die Philosophie der Aufklärung. Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr, 1932.
11. Dworkin G. The Theory and Practice of Autonomy. Cambridge: UK Cambridge University Press, 1988.
12. Kant I. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. *Immanuel Kant, Gesammelte Schriften*. Hrsg.: Bd. 1–22 Preussische Akademie der Wissenschaften, Bd. 23 Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, ab Bd. 24 Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Berlin 1900ff. (Die Akademie-Ausgabe der Schriften Immanuel Kants = AA). Band VII. 117-333.
13. Kant I. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Kant: AA VIII. 33-42.
14. Kant I. Bemerkungen zu den Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen. Kant: AA XX. 1-192.
15. Kant I. Der Streit der Facultäten. Kant: AA VII. 1-115.
16. Kant I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Kant: AA IV. 465-565.
17. Kant I. Kritik der praktischen Vernunft. Kant: AA V. 1-163.

18. Kant I. Kritik der reinen Vernunft (2. Aufl. 1787). Kant: AA, III.
19. Kant I. Kritik der Urteilkraft. Kant: AA V. 165-485.
20. Kant I. Logik. Kant: AA IX, 1-150.
21. Kant I. Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie. Kant: AA VIII. 387-406.
22. Kant I. Was heißt: Sich im Denken orientiren? Kant: AA VIII. 131-147.
23. Møller S.Ch. Kant's tribunal of reason: legal metaphor and normativity in the Critique of pure reason. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2020.
24. O'Neill O. Constructions of reason Explorations of Kant's practical philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
25. Popper K.R. Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge. London: Routledge, 2010.
26. Popper K.R. Immanuel Kant: Der Philosoph der Aufklärung in Popper K.R. Die offene Gesellschaft und ihre Feinde. Bd. 1: Der Zauber Platons. Verlag: UTB, Stuttgart, 1992. S. 11-27.
27. Willingham D.T. Why don't students like school? : A cognitive scientist answers questions about how the mind works and what it means for your classroom. San Francisco: John Wiley & Sons, 2009.

References

1. Habermas Yu. Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosty: Doslidzhennia katehorii hromadianske suspilstvo / per. z nim. A. Onyshko. Lviv: Litopys, 2000.
2. Maksimov S.I. Filosofiya prava I. Kanta kak proekt pravovogo obshchestva. *Immanuel Kant: nasledie i proekt* / pod red. V. S. Stepina, N. V. Motroshilovoj. Moskva: «Kanon» ROOI «Reabilitaciya», 2007. S. 351-358.

3. Onnash E.-O. Vid Kanta do Hehelia abo Shcho take klasychna nimetska filosofia? / per. z nim. O.Olifer. *Aktualni problemy dukhovnosti*. Vyp.17. Kryvyi Rih. 2016. S.3-15.
4. Popper K.R. Evolyucionnaya epistemologiya. *Evolucionnaya epistemologiya i logika social'nyh nauk: Karl Popper i ego kritiki*. Moskva: Editorial URSS, 2000. S.57-74.
5. Reale Dzh., Antiseri D. Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashih dnei. Ot Vozrozhdeniya do Kanta / per. s ital. S. A. Malcevoj. Sankt-Peterburg: Pnevma, 2002.
6. Solovev E.Y. «Ne daj mne Bog sojti s uma...» (maksima samosohraneniya razuma v antropologii Kanta). *Istoriko-filosofskij ezhegodnik' 2011*. Moskva: Kanon, 2012. S.205-232.
7. Fuko M. Shcho take Prosvitnytstvo? / per. z fr. I.Karivtsia. *Humanitarni vizii*. 2015. Vyp.1, №2. S.109-116.
8. Hinske N. Mezhdru Prosveshcheniem i kritikoju razuma: etyudy o korpuse logicheskikh rabot Kanta; Bez primechanij: aforizmy / per. s nem. pod red. N.V.Motroshilovoj. Moskva: Kulturnaya revolyuciya, 2007.
9. Brown J. Fallibilism: Evidence and Knowledge. Oxford: Oxford University Press, 2018.
10. Cassirer E. Die Philosophie der Aufklärung. Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr, 1932.
11. Dworkin G. The Theory and Practice of Autonomy. Cambridge: UK Cambridge University Press, 1988.
12. Kant I. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. *Immanuel Kant, Gesammelte Schriften*. Hrsg.: Bd. 1–22 Preussische Akademie der Wissenschaften, Bd. 23 Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, ab Bd. 24 Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Berlin 1900ff. (Die Akademie-Ausgabe der Schriften Immanuel Kants = AA). Band VII. 117-333.
13. Kant I. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Kant: AA VIII. 33-42.

14. Kant I. Bemerkungen zu den Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen. Kant: AA XX. 1-192.
15. Kant I. Der Streit der Facultäten. Kant: AA VII. 1-115.
16. Kant I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Kant: AA IV. 465-565.
17. Kant I. Kritik der praktischen Vernunft. Kant: AA V. 1-163.
18. Kant I. Kritik der reinen Vernunft (2. Aufl. 1787). Kant: AA, III.
19. Kant I. Kritik der Urteilskraft. Kant: AA V. 165-485.
20. Kant I. Logik. Kant: AA IX, 1-150.
21. Kant I. Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie. Kant: AA VIII. 387-406.
22. Kant I. Was heißt: Sich im Denken orientiren? Kant: AA VIII. 131-147.
23. Møller S.Ch. Kant's tribunal of reason: legal metaphor and normativity in the Critique of pure reason. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2020.
24. O'Neill O. Constructions of reason Explorations of Kant's practical philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
25. Popper K.R. Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge. London: Routledge, 2010.
26. Popper K.R. Immanuel Kant: Der Philosoph der Aufklärung in Popper K.R. Die offene Gesellschaft und ihre Feinde. Bd.1: Der Zauber Platons. Verlag: UTB, Stuttgart, 1992. S.11-27.
27. Willingham D.T. Why don't students like school? : A cognitive scientist answers questions about how the mind works and what it means for your classroom. San Francisco: John Wiley & Sons, 2009.

Надійшла до редакції 17 вересня 2021 р.

Панафідіна Оксана Петрівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Panafidina Oksana

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-1010-903X>oxanapanafidina@gmail.com<https://doi.org/10.31812/apd.v0i22.4524>